

УДК 159:343.224.1

Свириденко О. А. – ад'юнкт кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНА ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПЕРІОДИЗАЦІЯ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ВІКУ

Проаналізовано психологічні засади періодизації вікових меж неповноліття у кримінальному законодавстві. Здійснено порівняння підходів до визначення вікових меж неповноліття у кримінальному праві України та інших країн світу. Висвітлено психологічний зміст вікових особливостей становлення правової свідомості неповнолітнього.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, періодизація віку, неповнолітній вік, молодіжний вік, пом'якшуючі обставини, правосвідомість.

Аналізуючи вікові особливості неповнолітніх, які визначають схильність до вчинення тяжких злочинів, слід зазначити, що цій категорії правопорушників притаманні специфічні характеристики. З одного боку, неповноліття обумовлює брак сформованої правосвідомості через загальну інфантильність, а з іншого – підлітки ще не є повною мірою активними учасниками суспільних відносин. З огляду на зазначене, з юридичних позицій факт неповноліття суб'єкта злочину враховують майже в усіх законодавствах світу як обов'язкову пом'якшуючу обставину.

Загалом кримінальна відповідальність – це обов'язок особи звітувати про свої дії вповноваженим на те державним органам, а також зазнати певних обмежень, відчутти примусову дію кримінального закону. Частиною кримінальної відповідальності є застосування покарання до винного. Згідно із ч.1 ст.22 Кримінального кодексу (КК) України, кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років. Відповідно ж до ч. 2 ст. 22 КК України, особи, які вчинили злочини у віці від 14 до 16 років, підлягають кримінальній відповідальності за такі види злочинів: умисне вбивство; посягання на життя державного чи громадського діяча, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського

порядку і державного кордону або військовослужбовця, судді, народного засідателя чи присяжного у зв'язку з їх діяльністю, пов'язаною зі здійсненням правосуддя, захисника чи представника особи у зв'язку з діяльністю, пов'язаною з наданням правової допомоги, представника іноземної держави; умисне тяжке тілесне ушкодження; умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження; диверсія; бандитизм; терористичний акт; захоплення заручників; зґвалтування; насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом; крадіжка; грабїж; розбїй; вимагання; умисне знищення або пошкодження майна; пошкодження шляхів сполучення і транспортних засобів; угон або захоплення залізничного рухомого складу, повітряного, морського чи річкового судна; незаконне заволодіння транспортним засобом; хуліганство.

Водночас, відповідно до ст. 97 КК України, неповнолітній, який уперше вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, а також злочин з необережності, може бути звільнений від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст. 105 цього Кодексу.

У вітчизняній кримінально-правовій системі виокремлюють лише дві межі неповноліття: нижчу (14 років), до якої особа не несе кримінальної відповідальності, та верхню (16 років), після якої вона несе повну кримінальну відповідальність. У проміжку неповнолітній вік є обов'язковою пом'якшуючою обставиною (п. 3 ст. 66 КК України), а кримінальна відповідальність настає за вичерпним переліком правопорушень. Хоча в деяких випадках осіб від 16 до 18 років також закон визнає неповнолітніми. Такі неповнолітні не можуть бути суб'єктами злочинів, відповідальність за які законом передбачена тільки для повнолітніх, наприклад, за ухилення від призову на строкову військову службу (ст. 335 КК України), утягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України) тощо.

Тому вікову ознаку суб'єкта злочину неможливо визначити без з'ясування конкретного часу події, тобто обов'язкової факультативної ознаки об'єктивної сторони складу злочину. Час учинення злочину закон визначає як певну годину доби, місяця та рік, а також пору року, конкретний період, які можуть обтяжувати чи, навпаки, пом'якшувати кримінальну відповідальність або бути враховані судом під час призначення

покарання. Вирахування паспортного віку починають з дати народження до конкретного часу вчинення кримінального правопорушення. У зв'язку із цим під час вирішення питання про ступінь кримінальної відповідальності або вікової правової дієздатності особи (передусім за тяжкі злочини, визначені ч. 2 ст. 22 КК України) він має бути точно встановлений за документами про народження (число, місяць, рік народження), а за їх відсутності – на підставі висновку відповідної експертизи.

Аналіз тяжких злочинів, за які неповнолітній несе кримінальну відповідальність, свідчить, що законодавець знизив вік кримінальної відповідальності за дві групи злочинів: тяжкі насильницькі та майнові злочини. Знижено вік кримінальної відповідальності за ці злочини на підставі таких критеріїв:

1) рівень розумового розвитку, свідомості особи, який підтверджує можливість уже у віці 14 років усвідомити суспільну небезпечність і протиправність злочинів, перерахованих у ч. 2 ст. 21 КК України;

2) поширеність більшості із цих злочинів серед підлітків;

3) значна суспільна небезпечність (тяжкість) більшості із цих злочинів.

Розглядаючи підходи до тлумачення вікових особливостей кримінальної відповідальності, доцільно порівняти вітчизняне кримінальне законодавство із зарубіжними нормами в аспекті специфіки вікових характеристик суб'єкта кримінального правопорушення. На підставі компаративістського аналізу кримінальних законодавств країн світу можна виокремити певні закономірності вікових меж кримінальної відповідальності.

1. У деяких кримінальних законодавствах (наприклад, у Японії чи Кореї) визначено єдину вікову межу, до якої кримінальна відповідальність не настає через вікову неосудність, а після її настання особа несе повну відповідальність.

2. У другій групі кримінальних законодавств (наприклад, в Україні, Норвегії, Ізраїлі тощо) установлено певний віковий коридор між двома межами, нижче за які особа не несе відповідальності, а вище – передбачено повну відповідальність. У віковому ж проміжку між зазначеними межами особа може бути притягнута до відповідальності лише за злочини, які становлять значну суспільну небезпеку.

3. У третій групі законодавств (у Швейцарії, Росії, Іспанії, Македонії тощо) виокремлюють ще категорію «молодіжного віку»

(з 18 до 20–21 року), яка також може бути пом'якшенням, а в повному обсязі кримінальна відповідальність настає вже після цього віку.

На нашу думку, упроваджувати пом'якшення для осіб молодіжного віку, який у багатьох законодавствах визначено з 18 до 20–21 року, недоцільно. Зазначене можна обґрунтувати тим, що якщо особа віком 16 років одержує паспорт, може вступати в певні трудові відносини й навіть як виняток укладати шлюб, а з 18 років вона має право виборця та може бути призвана до армії, то недоречно вважати, що така особа ще не має сформованого уявлення про протиправність злочинного посягання.

Отже, на наше переконання, єдиною обставиною виокремлення особливого статусу пом'якшення покарання для осіб молодіжного віку після 18 років може бути факт відставання розумового розвитку. Досягнення певного віку як обов'язкова ознака суб'єкта злочину обумовлено адекватним нормі рівнем розвитку свідомості в цьому віці. Подеколи можлива розбіжність між фізичним віком особи та рівнем її розумового розвитку, станом свідомості й волі, коли виявляється, що особа не відповідає типовому для цього віку рівню психічного розвитку, тобто виявляється її розумова відсталість, унаслідок якої вона не усвідомлювала чи усвідомлювала не цілком фактичну й соціальну сутність учиненого.

Ця непатологічна розумова відсталість не виключає суб'єкта злочину (формально є всі передбачені в ч. 1 ст. 18 КК України ознаки суб'єкта), однак її не можна ігнорувати під час вирішення питання про кримінальну відповідальність і покарання неповнолітнього. Тому в ст. 103 КК України обставиною, яку обов'язково має враховувати суд під час призначення покарання, визначено «рівень розвитку й інші особливості особи неповнолітнього».

Однак цей факт відставання рівня розвитку унеможливило встановлення верхньої вікової межі, як, наприклад, 20 або 21 рік у деяких кримінальних кодексах інших країн. Відставання психологічного чи психофізіологічного розвитку може спостерігатися й у старших вікових межах, тому його слід кваліфікувати на підставі висновку судово-психологічної або комплексної психолого-психіатричної експертизи. Тому для цього немає необхідності виокремлювати ланку «молодіжного віку».

У кримінальних законодавствах, які містять розмежування нижчої та верхньої меж неповнолітнього віку, виявлено такі тенденції.

1. У середині нижнього та верхнього інтервалу виокремлено проміжну вікову ланку, коли настає кримінальна відповідальність за тяжкі злочини.

2. У деяких законодавствах є чіткий перелік тяжких злочинів, за які неповнолітній може бути притягнутий до кримінальної відповідальності.

3. В окремих законодавствах чітко регламентовано процедуру пом'якшення з огляду на межі неповноліття під час призначення конкретного виду й терміну покарання.

Компаративістський аналіз засвідчив, що у світовій практиці наявна однозначна правова традиція врахування неповноліття під час призначення покарання. Хоча, звісно, унаслідок соціокультурних відмінностей визначення вікових меж може досить суттєво різнитися, починаючи з 12 років (в Ізраїлі) – і до 15 років (у Швеції). Однак визнання особливого статусу неповнолітнього свідчить про однозначність прийняття законодавцем нездатності такої особи повною мірою усвідомлювати, а отже, і відповідати за власні протиправні вчинки.

Пом'якшення кримінальної відповідальності неповнолітнього зумовлене визнанням вікових особливостей етапів дорослішання особистості, на яких відбувається процес становлення здатності усвідомлювати власну поведінку та суспільно небезпечні наслідки кожного року дорослішання.

Здебільшого вік у широкому сенсі розуміють як календарний період, що минув від народження до будь-якого іншого хронологічного періоду в житті людини, та який установлюють на підставі свідоцтва про народження або паспорта (тому умовно його називають паспортним віком). У вузькому розумінні це такий календарний період психофізіологічного розвитку особи, з яким пов'язані біологічні, соціально-психологічні та правові наслідки для юридичного статусу особи. Тому, залежно від ракурсу розгляду, розрізняють біологічний (медичний), календарний (паспортний хронологічний) і соціально-психологічний (правовий) вік.

Біологічний вік визначають низкою показників стану розвитку організму особи шляхом порівняння з відповідними показниками здорових людей цього віку за аналогічних умов існування. Календарний вік людини є чітким проміжком часу, який минув з

дня народження до конкретного вікового моменту події. Соціально-психологічному, або правовому, віку притаманні індивідуально-психологічні зміни, певний рівень розвитку та соціалізація особи, які визначають правоздатність і дієздатність з відповідним обсягом і змістом прав й обов'язків особи, а також змістом і видом відповідальності.

Згідно з поглядами Ж. Піаже, який вивчав формування моральних суджень у дітей, підлітковий вік відповідає періоду формальних операцій (12–15 років), коли людина здатна успішно діяти не лише щодо навколишньої соціальної реальності, а й стосовно світу абстракцій, до яких належать і соціальні правові норми [1].

Водночас Л. Л. Кругликов зазначає, що підліток віком 14–16 років має достатньою для відповідальності мірою можливість усвідомлювати небезпечність своєї протиправної поведінки та керувати нею. Однак моральний і духовний розвиток підлітка, його світогляд ще не завершені, вони знаходяться в стадії становлення. Брак достатніх навичок необхідної поведінки, життєвого досвіду призводить до того, що, на відміну від дорослого, підліток з об'єктивних причин не має можливості уявити всі негативні наслідки вчиненого, а іноді наївно або у спотвореній формі розуміє власне факт того, що відбувається [2].

Таким чином, щоб бути суб'єктом правовідносин, особа має досягти певного рівня психофізіологічного та соціального розвитку, який передбачає можливість усвідомлювати та керувати своєю поведінкою, а отже, й нести відповідальність за неї. У вітчизняному кримінальному праві законодавець вважає, що стосовно тяжких злочинів, які спричинили суттєві суспільно небезпечні наслідки, цей рівень розвитку в нормі настає з 14 років.

На думку більшості науковців, доцільність виокремлення підліткового віку обумовлена необхідністю врахування особливостей особистісних змін неповнолітнього, який, з одного боку, уже достатньо фізично розвивається та має порівняно стійкі соціальні ціннісні утворення й установки, а з іншого – ще не має достатнього життєвого досвіду, щоб цілком відповідати за власне життя як дорослий. Тому цей перехід від дитячого періоду до дорослості часто є кризовим, що слід урахувати в кожному випадку індивідуально. Вікову кризу М. Дойч [3, с. 202] визначав як нетривалий за часом період розвитку людини, якому

притаманні бурхливі психологічні зміни. На підставі розуміння вікових криз Е. Шпрангер поділяє юність на дві фази: 14–17 років – криза, пов'язана з прагненням звільнитися від дитячої залежності (власне підлітковий вік), 17–21 рік – криза відірваності, коли відчуття самотності переважає [4, с. 442–461].

Зазначене зумовлено тим, що є окремі вікові періоди формування особистості, які, на переконання З. А. Астемирова [5], потребують розроблення відповідних періодизацій розвитку. Тому для визначення етапів розвитку соціальної свідомості загалом і правосвідомості особи зокрема варто розглянути підходи до періодизації становлення особистості у психологічній науці. Учений Л. С. Виготський виокремлював такі періоди дозрівання: статеве дозрівання, потім органічне, а вже згодом – соціальне [6]. Отже, етапи становлення особистості у психології не обмежуються суто біологічним критерієм дорослішання, а враховують, передусім, саме соціальний розвиток індивіда.

Відповідно до виявлених трьох тенденцій у кримінальних законодавствах різних країн, наведемо приклади визначення неповнолітнього та повнолітнього віку.

1. Установлення лише граничного віку, з якого настає повноліття, а отже, і кримінальна відповідальність.

2. Установлення певного інтервалу нижньої та верхньої меж неповноліття.

3. Наявність внутрішніх періодизацій неповнолітнього віку з відповідними відмінностями правової відповідальності.

Таким чином, до *першого типу* підходів у психології належать концепції В. М. Левіна, згідно з якою передбачено лише верхню межу підліткового віку – 17 років [7], і Т. М. Ярошенка, у якій виокремлено перехідний підлітковий період – близько 12 років [8].

До *другого типу* підходів, у яких визначено нижню та верхню межі підліткового віку, належить позиція В. С. Мухіної, відповідно до якої підлітковий вік є періодом життя людини від дитинства до юності, тобто з 11–12 до 14–15 років [9]. Водночас В. Г. Алексєєва окреслює підлітковий вік інтервалом 14–16 років [10]. Д. Б. Ельконін стверджує, що підлітковий період 15–17 років належить до раннього юнацького віку. Натомість В. В. Давидов установлює межі підліткового віку від 11 до 15 років. В. С. Коваленко нижньою та верхньою межами підліткового віку вважає 14 та 19 років, а П. П. Кузнецов вважає, що підлітковий вік починається

з 12 років і закінчується 16 роками. На думку А. Гезелла, юнацький вік триває з 11 до 21 року, з яких надзвичайно важливі перші п'ять (від 11 до 16 років).

Зважаючи на особливості статевого дозрівання, а отже, й специфіку соціалізації підлітків, слід урахувувати також гендерні особливості. Зокрема, Е. Шпрангер започаткував систематичне вивчення юнацької самосвідомості та ціннісних орієнтацій і диференціював юнацький вік дівчат – 13–19 років і хлопців – 14–22 роки [4]. Однак, з юридичної позиції, законодавець, на жаль, ігнорує статеві відмінності суб'єкта злочину.

До *третього типу* підходів, у яких наявна ще й внутрішня періодизація підліткового віку, належать погляди тих науковців, що виокремлюють певні періоди підліткового віку. Зокрема, Л. М. Фрідман та І. Ю. Кулагіна поділяють цей вік на два періоди: молодший підліток – 12–15 років і старший – 15–17 років, а О. Є. Лічко визначає три періоди: молодший підлітковий – 12–13 років, середній – 14–15 років, старший – 16–17 років. Натомість І. С. Кон розглядає хронологічні межі та зміст юності як фази життєвого шляху. Перехід від дитинства до зрілості загалом охоплює вік від 11–12 до 23–25 років і поділяється на три етапи: 1) підлітковий, вік отрочества – від 11–12 до 14–15 років; 2) юнацький вік – від 14–15 до 18 років; 3) пізня юність – від 18 до 23–25 років [11].

У вітчизняному кримінальному праві мінімальний вік, з якого настає кримінальна відповідальність, регламентовано двояко: як загальна норма до всіх видів злочинів (ч. 1 ст. 22 КК України) або додаткова норма, яка передбачає вікові межі (ч. 2 ст. 22 КК України).

Закономірним є те, що і психологи, і юристи визнають й ураховують особливий статус підлітка, визначаючи його як перехідний, переломний, кризовий, а також як вік статевого дозрівання. Упродовж нетривалого періоду життя відбувається суттєва зміна особистості, яку неможливо не помітити. Підлітковий вік – це кризовий період, що супроводжується прагненням до самостійності, оскільки дитина відчуває невдоволення, усвідомлюючи власну залежність від дорослих, у неї виникає прагнення до самоствердження в ролі дорослого. Таким чином, вікова криза – універсальна характеристика вікового розвитку людини, що відображає його переломні

моменти, під час якої найчастіше відбувається суттєва перебудова особистості.

Законодавець мінімальну вікову межу, з якої настає кримінальна відповідальність, встановлює відповідно до:

а) сукупності біологічних критеріїв (рівень психічного та фізичного розвитку, інтелектуальних, вольових можливостей особи);

б) соціологічних критеріїв (рівень соціалізації особи та сформованість соціально-нормативних і правових установок);

в) кримінологічних показників (поширеність певного виду діяння серед осіб цього віку, їх тяжкість тощо);

г) принципів міжнародного та кримінального права.

Визначаючи вік, з якого настає кримінальна відповідальність у повному або частковому обсязі, законодавець керується тим, що, досягнувши цього віку, неповнолітній може розуміти суспільну небезпечність свого діяння й достатньою мірою керувати ним. Для цього потрібно обов'язково проводити судово-психологічну експертизу. Вона ґрунтується на застосуванні спеціальних психологічних знань для вивчення індивідуально-психологічних і соціально-психологічних детермінант формування норм й установок, яких людина дотримується у своїй поведінці, та має визначати:

Відповідність/невідповідність рівня розвитку неповнолітнього ustalеним нормам;

вплив індивідуальних вікових динамічних особливостей перебігу психічних процесів на поведінку неповнолітнього;

індивідуально-психологічні особливості психіки особи.

Слід у цьому контексті знову повернутися до питання недоцільності виокремлення пом'якшуючого кримінальну відповідальність статусу «молодіжного віку». Якщо на підставі всіх матеріалів кримінального провадження суду стане очевидно, що рівень розвитку молодшої людини не відповідає її віку, унаслідок чого вона не може усвідомлювати фактичного характеру або суспільної небезпечності своєї поведінки чи керувати нею, то може йтися про недосягнення особою певного віку (наприклад, якщо за результатами експертизи повнолітня особа за рівнем розвитку не відповідає своїй формальній віковій нормі). Тому не варто обмежувати таку можливість 21 роком, оскільки відставання може бути виявлено й у старшому віці, коли на підставі проведеної експертизи встановлено, що особа за

рівнем розвитку відповідає нормам, наприклад, віку 14–15 років. У разі якщо вік обвинуваченого встановлюють шляхом експертизи, днем його народження слід уважати останній день того року, який був названий експертом, а для визначення мінімального і максимального віку суд має керуватися заданим експертизою мінімальним віком такої особи.

На підставі здійсненого аналізу кримінальних законодавств світу та зіставлення їх норм із психологічними підходами градації підліткового віку слід зазначити, що:

усі законодавства світу визнають однозначну необхідність застосування кримінального покарання неповнолітнього в разі вчинення ним тяжкого суспільно небезпечного діяння, передусім, яке загрожує таким найвищим цінностям, як життя та здоров'я громадян;

майже завжди санкції кримінального законодавства щодо неповнолітнього передбачають примусові виховні заходи, спрямовані на інтенсифікацію ресоціалізаційного виховного впливу.

Тому слід визнати подвійний зміст кримінального покарання неповнолітнього за вчинення тяжких злочинів: по-перше, функцію ресоціалізації, доки особа краще піддається впливу; по-друге, функцію припинення суспільно небезпечної поведінки з метою захисту соціуму від протиправних небезпечних посягань з боку неповнолітнього.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребёнка / Ж. Пиаже. – М. : Академ. проект, 2006. – 480 с.
2. Кругликов Л. Л. Смягчающие и отягчающие ответственность обстоятельства в советском уголовном праве: (Вопросы теории) / Л. Л. Кругликов. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1985. – 164 с.
3. Дойч М. Разрешение конфликта (Конструктивные и деструктивные процессы) / М. Дойч // Социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С. 202–212.
4. Шпрангер Э. Два вида психологи / Э. Шпрангер // История психологии (10-е – 30-е гг. Период открытого кризиса) : Тексты / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. – 3-е изд. – Екатеринбург : Деловая кн., 1999. – С. 442–461.

5. Астемиров З. А. Уголовная ответственность и наказание несовершеннолетних : учеб. пособие / З. А. Астемиров ; под ред. Н. А. Стручкова. – М. : Изд-во ВШ МВД СССР, 1970. – 125 с.
6. Выготский Л. С. Вопросы теории и истории психологии : Сочинения. В 6 т. Т. 1 : Вопросы теории и истории психологии / Л. С. Выготский ; под ред. А. Р. Лурия, М. Г. Ярошевского. – М. : Педагогика, 1982. – 488 с.
7. Левин В. М. Материалы для контроля и оценки физического состояния подростков / В. М. Левин. – Л. : Медицина, 1966. – 139 с.
8. Ярошенко Т. М. Возраст в социологическом исследовании / Т. М. Ярошенко // Социологические исследования. – 1977. – № 1. – С. 13–17.
9. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество : [учеб. для студ. вузов.] / В. С. Мухина. – 4-е изд., стер. – М. : Изд. центр «Академия», 1999. – 456 с.
10. Алексеева В. Г. Неформальные группы подростков в условиях города / В. Г. Алексеева // Социологические исследования. – 1977. – № 3. – С. 61–65.
11. Кон И. С. Психология юношеского возраста: (Проблемы формирования личности) : [учеб. пособие для студ. пед. ин-тов] / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1979. – 175 с.

Стаття надійшла до редколегії 07.12.2016
